

УДК 711.11

к.т.н., доцент Голик Й.М., Несух М.М.,
Ужгородський національний університет

ДО ПИТАННЯ ЗАГАЛЬНИХ ЗМІН В СОЦІАЛЬНИХ УМОВАХ РОЗСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ

Проведено дослідження загальних змін в соціальних умовах розселення на Закарпаття в різні історичні періоди.

Ключові слова: система розселення, етапи урбанізації, міграційні процеси, структурні групи.

Економічні, соціальні та демографічні аспекти, які формують процеси соціально-економічного розвитку суспільства – розселення. Моделювати такі процеси можливо тільки умовно і це завжди буде пов'язано із серйозним спрощенням питання яке ми розглядаємо. Проте, взаємозв'язок між виробництвом і розселенням може бути представлений у вигляді сукупності соціально-економічних і демографічних процесів, які утворюють замкнуте коло у громадських відношеннях.

У розвитку розселення Закарпаття можна виділити три етапи урбанізації протягом ХХ ст.: перший етап урбанізації - індустріалізація держави, яка почалася у 20-і роки ХХ ст. На Закарпатті це чехословацький період; другий етап урбанізації – процес розвитку науково-технічного прогресу; третій етап урбанізації – постіндустріальний.

Характеризуючи перший етап можемо стверджувати, що на стадії урбанізації промисловий переустрій країни, сприяв бурхливому розвитку економіки, який вирішив важливі соціальні завдання. Зменшився розрив між містом і селом, як за рахунок руху сільського населення в місто, так і урбанізованих ознак сільської місцевості, тобто проникнення в село міських відносин. Зайнятість населення, розвиток сфери матеріальних потреб та інформаційно-культурних інтересів людини – все це забезпечило соціальну ефективність розвитку та створило соціальну базу для науково-технічної революції.

На другому етапі урбанізації, в процесі науково-технічної революції проходить перелом у відносинах робітника і виробництва. Науково-технічна революція кардинально змінила соціально-професійні характеристики трудових ресурсів, це стало можливим завдяки зростанню мобільності населення, підвищення його освіченості та професійного рівня. В процесі такого перетворення змінюється і розподіл трудових ресурсів по галузям народного господарства. Наприклад, інтенсивно розвивається потреба в трудових ресурсах

таких галузей народного господарства, як громадське обслуговування, освіта, наукова діяльність, охорона здоров'я, що задовольняється за рахунок сільського населення. В даний період інтенсивно розвивається потреба у трудових ресурсах таких галузей господарства, як громадське харчування, освіта, наукова діяльність, охорона здоров'я.

Підвищена соціальна мобільність та подальша зміна виду праці неминуче призводить до перемін в соціальній орієнтації представників різних груп населення та пошуку нових життєвих можливостей, різноманітності трудової, культурно-побутової діяльності, спілкування. Цей пошук пов'язаний із підвищенням просторової рухливості, зміною в характері розселення.

Взаємозв'язок між соціальною мобільністю і міграцією населення і роль цього фактору під час аналізу розселення вивчений не повністю.

Бажання виїхати за межі свого поселення збільшується зі зменшенням привабливості цього поселення. Такі фактори, бажання більше заробляти, покращити умови трудової діяльності, можливості обслуговування, різноманітність культурно-інформаційної діяльності.

Отже, перша особливість міграції того періоду полягає в тому, що рух людей направлений до місць із найбільш розвинутими соціальними функціями. В системі розселення цей рух здійснювався із поселення із низьким рівнем соціального розвитку в поселення більш розвинуті. Об'єктивний характер міграційних процесів визначає і об'єктивний характер розвитку міських поселень. Характер розвитку міських поселень – є природним результатом соціально-економічної діяльності суспільства, зовнішньою формою тих складних внутрішніх соціально-економічних відносин, які склалися в народному господарстві в країні в період науково-технічного прогресу.

Другою особливістю беззворотньої міграції населення є її залежність від відстані. Наприклад, міграція закарпатців, в даний період, описувалася таким чином: в середньому із сільської місцевості області в міста переселялися близько 1% осіб. Близько четверта частина всіх вибуваючи із сільської місцевості переселяються тільки в межах того ж адміністративного району, близько 37% переселенців мігрували із села на відстань 40 - 70 км. і 20% - даліше 200 км.

Дві особливості міграційних процесів дають змогу зробити висновки відносно формування системи розселення: приток чи відтік населення в місто, залежить від того, яке місце займає дане місто в ієрархії всіх інших поселень, які розміщені на даній території. Тобто від того, яка чисельність населення демографічної зони, які тяжіють до міста, і до якої міри впливають на нього більш розвинуті соціально-економічні центри.

Третьою особливістю міграційних процесів даного періоду є зв'язок із територіальним перерозподілом потреб в трудових ресурсах, які формувалися економічним розвитком системи розселення. Взаємозв'язок між міграцією та потребою у трудових ресурсах має складний опосередкований характер. Такий взаємозв'язок залежить від комплексу соціальних умов в системі розселення і організованих заходів щодо підвищення міграційної зацікавленості в районах із надлишком трудових ресурсів. В даний період резерв трудових ресурсів в сільській місцевості починають вичерпуватися.

Перераховані три особливості міграційних процесів в цьому періоді: прагнення до розвинутих в соціальному відношенні центрів, відносно невелика територія реалізації масових міграцій та їх зв'язок із економічним розвитком поселень. Передбачалося, що такі центри будуть відігравати роль стимулятора економічного і соціального розвитку, які розміщені в зоні впливу. Розвиток комунікацій призводить до підвищення соціально-економічного потенціалу поселення, які розміщені в зоні інтенсивного впливу соціально-економічних центрів.

Ще одною важливою рисою розвитку розселення є розповсюдження процесу урбанізації «в широчінь», тобто поява і швидке зростання нових центрів на територіях, які віддалені від осередків індустріалізації.

Таким чином, розвиток розселення на першому і другому етапі урбанізації, яке було обумовлене соціально-економічними перетвореннями народного господарства, набуло конкретних форм під впливом всіх видів рухливості населення, який має об'єктивний характер масового процесу, закономірностей науково-технічного перетворення виробництва.

Загалом, розвиток міст тісно пов'язаний із їх системоутворюючим значенням, тобто соціально-економічним і демографічним впливом на навколишнє середовище, величиною і характеристикою зони впливу. Такий вплив виражається не тільки у товарних, економічних і трудових, торгових і побутових соціальних зв'язках, але і в системі інформаційно-ділових комунікацій, централізації управління, інтенсифікації різних видів наукового і культурного спілкування. Місто-центр є міркою соціальних умов для населення цієї території.

Період постіндустріалізації характеризується структурою господарства, що почався в розвинених країнах на основі переходу більшості зайнятих у сфері послуг і залишає питання про територіальну структуру розміщення продуктивних сил відкритим. Зараз у західних країнах з'явився феномен «антиурбаністична революція», пов'язаний зі зміною характеру праці – із розвитком сучасних комунікацій характер роботи людини може бути пов'язаний із домом, робочі місця конструктора, викладача, юриста,

фінансиста, котрі підключені до комунікаційних соціальних мереж, дозволяє їм менше бути в суспільних місцях. Сьогодні виробництво усе рідше потребує присутності великих мас робітників на виробництві. Наприклад, частка промислового пролетаріату в загальному числі зайнятих у США скорочується з кінця п'ятдесятих років ХХ століття. Як це позначиться в кінцевому рахунку на формі розселення? Поки неможливо це визначити, крім того, для України – це питання є відкритим і потребує дослідження.

Зовнішньою формою урбанізації є концентрація населення в містах. В цьому відношенні показником є аналіз кількісного перерозподілу населення в мережі поселень, найбільш урбанізованих районів Закарпаття, в якому зосереджені різноманітні форми розселення. Історично склалося, що промисловий розвиток обумовлений концентрацією населення і виробництва в основному на низинних і передгірських територіях. Міста і поселення Закарпаття у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. розвивалися перш за все як торгово-промислові центри і культурні осередки. В деяких із них домінувало сільськогосподарське виробництво. Однак внаслідок розвитку буржуазних відносин частина міст краю набула характеру капіталістичних міст (враховуючи, зрозуміло, специфіку соціально-економічного розвитку Закарпаття у складі Австро-Угорщини), які у своєму розвитку значно випередили сільські поселення. І хоч промисловість ще не перетиналася в домінуючу галузь міського господарства, вона була важливим фактором в їх соціально-економічному і культурному розвитку, в їх впливі на сільську округу. Особливості промислового розвитку Закарпаття, як і інших західноукраїнських земель доби капіталізму, полягала в одночасному існуванні буржуазних відносин і залишків кріпацтва, колоніальної залежності від метрополії. Ці фактори негативно вплинули на характер економічного розвитку краю. Промисловості міст були властиві риси, які характерні для колоніальних та напівколоніальних країн, а саме: відсутність важкої промисловості, висока питома вага ремісничо-кустарних закладів, примітивність технічного оснащення. Важливим показником рівня економічного розвитку закарпатських міст є питома вага промислового населення в усьому працюючому населенні. Наприклад у 1900 році в Ужгороді в промисловості було зайнято близько 46% населення міста, у Марамош Сігеті – 28%, в Мукачеві – 35%.

Внаслідок розвитку фабрично-заводської промисловості у містах Закарпаття поступово занепадає ремесло гончарів, шевців та інших професій, хоч із розширенням будівництва промислових підприємств, житлових та адміністративних будівель, культурно-освітніх закладів збільшується кількість ремісників будівельних професій.

Взаємопов'язані процеси соціального і промислового розвитку на стадії індустріалізації викликали інтенсивний розвиток міст не тільки в районах із видобувною промисловістю – Донбас та Придніпров'я. Поряд із ними розвивалися адміністративні центри в інших частинах країни. Високий демографічний і соціальний потенціал яких сприяв появі в них галузей обробної промисловості. Група міст в період науково-технічної революції опинилася в привілейованому стані. До числа цих причин можна віднести: міста, які історично сформувалися в аграрних районах, розміщувалися в центрі територій із великою демографічною масою сільського населення, яке опинилося з розвитком технічного оснащення сільського господарства основним джерелом трудових ресурсів; розвиток адміністративних функцій: інформаційних центрів, закладів обслуговування, навчальних закладів різних рівнів; зростання галузей народного господарства, які не пов'язані із сировинними базами і відносно вільно розміщені на території.

Аналіз тенденцій, які склалися в розвитку економічної бази розселення дозволяє розмірковувати про громадську доцільність і причинну обумовленість процесів концентрації розселення, яка спостерігалася, посилення ролі центрів в системі розселення.

В радянські часи політика в галузі розміщення нового промислового будівництва була направлена на вирівнювання рівня економічного розвитку різних районів, почали розвиватися центри в аграрних районах.

В розвитку міст спостерігається багато складних суперечливих явищ, що обумовило появу різноманітних поглядів на динаміку розвитку міських поселень. Дуже часто динаміка зростання міст розглядається тільки в залежності від чисельності їх населення.

У 70 – ті роки ХХ ст. Хорєв Б.С. показував, що збільшувалася чисельність населення в містах із населенням 50-250 тис. люд. та 500-1000 тис. люд. В той же час, А.І. Горунов та М.Г. Григорьянц приходять до висновку, що тенденція зростання міст заключається в тому, що більше місто зростає швидше, тобто великі, значні та найзначніші міста інтенсивно притягують до себе населення. Наприклад, перепис населення у 1970 році показав, що міста із населенням більше 100 тис. люд. концентрувалося біля 56% міського населення країни, тоді як у 1959 році – 49%, у 1926 р. – 36%, у 1980 р. – 59%.

В ХХ столітті протягом декількох історико-економічних етапів розвитку Закарпаття міста розвивалися по-різному. Корінна зміна профілю та економіко-географічних характеристик міст обумовлена індустріалізацією у 20-і роки та інтенсивною розбудовою промислових підприємств 60-70 роках ХХ ст. деякі поселення перейшли із одного адміністративного рангу в інший. Вивчення

динаміки поселень на Закарпатті вказує на те, що чим більше поселення тим більший середній приріст його населення.

Можно стверджувати, що зміна динаміки демографічного розвитку поселень Закарпаття, відбулася в 90-і роки ХХ ст. На це вплинули соціально-економічні зміни в устрої країни та потужні міграційні процеси закарпатців.

Проте, за останні десятиліття викристалізуються, нові риси системи розселення, оцінку яким ми зможемо надати згодом.

Зовнішньою формою урбанізації як реформування розселення в процесі економічних відносин, є концентрація населення в містах. В цьому відношенні показовим є аналіз тенденцій кількісного перерозподілу населення в мережі поселень Закарпаття. Найбільш урбанізовані території зосереджені в басейнах річок Уж і Латориця, тому що на їх берегах сформувалися міста Ужгород, Мукачево, Чоп, Перечин. Загалом на прирічкових територіях Закарпаття (річок Тиса, Терєбля, Боржава, Ріка) сформувалися різноманітні форми розселення.

Розглянемо розвиток мережі поселень Закарпаття із середини ХХ ст., а саме з 1946 року. Загальною тенденцією розвитку мережі поселень Закарпаття є збільшення питомої ваги поселень із населенням більше 50 тис. люд. та міста Ужгород, Мукачево, Хуст. Такий аналіз динаміки поселень не дає реальної уяви зростання поселень, оскільки чисельність населення кожної структурної групи збільшується як за рахунок власного зростання, так і за рахунок змін кількості міських поселень даної групи.

Результати аналізу зростання поселень в структурних групах. В даній таблиці середній приріст чисельності населення кожного поселення Закарпаття був визначений на основі збільшення чисельності населення поселень кожного рангу окремо, а потім визначено середній приріст одного поселення. Такий метод дає можливість дістати реальну картину приросту чисельності населення поселень.

Вивчення динаміки поселень Закарпаття показує, що в більшому поселенні більший середній приріст населення. Міста Ужгород, Хуст, Мукачево, смт Тячеве, Іршава, Міжгір'я зростають швидше, але не відстають від них поселення чисельністю населення 1-20 тис. люд. Темпи зростання поселень до 5 тис є сповільненими, але не деградованими.

Аналіз приросту поселень залежно від чисельності їх населення не дає можливість виявити реальний стан динаміки поселень в конкретних соціально-економічних умовах, оскільки величина міста тільки дотично відображає його місце в загальній системі розселення, кількість функцій, які поселення виконує в народногосподарському комплексі, його демографічний потенціал. З метою вивчення територіальних особливостей динаміки поселень в різних економічно-

географічних умовах Закарпаття, а саме на прирічкових територіях було проведено дослідження щодо зростання чисельності населення.

Дослідження свідчать про наявність стійкості експоненціальної залежності середнього приросту чисельності населення поселення від його величини, який буде апроксимуватися рівнянням:

$$\Delta N = Ae^{bR} \quad (1)$$

де A і b - статичні коефіцієнти

R - ранг поселення, який визначається у відповідності з класифікацією поселень на групи.

В прийнятому поділі поселень на структурні групи закладена логарифмічна залежність номеру (рангу) від середньої величини поселення в групі, тобто має місце наближене співвідношення:

Методом зменшення квадратів визначені коефіцієнти для Закарпаття ($A = 0,925$; $B = 0,81$). Якщо порівняти районні величин коефіцієнтів регресії із середнім обласним значенням, тоді побачимо, що коефіцієнт B , який визначає концентрацію населення в у великих і середніх містах, вищий в районах із середнім показником урбанізації і відносно слабим розвитком мережі міст, де виділяються міста обласного значення. зростання. Зростання населення малих міст, смт, селищ незначне, їх міграційний баланс може буди від'ємним, але не деградованим в Закарпатті в цілому, і на прирічкових територіях зокрема.

Залежність середнього приросту населення поселень для деяких районів Закарпаття, які характеризуються різними економіко-географічними умовами і різними коефіцієнтами регресії рівняння 1. Порівняння показує, що регіональні відмінності в характері міста є значними. Разом із тим, як показують дослідження депресії приросту чисельності населення поселень в кожній структурній групі класифікації, простежуються значні відхилення в прирості населення окремих поселень порівняно із середнім значенням групи.

Залежності середнього приросту населення для поселень Закарпаття, де основою є від величина поселення. Тут вказана область 50%-ної варіації величини приросту для окремих поселень прирічкових районів. Область варіації визначалася по формулі:

$$\Delta N_{\max}^i = \Delta N_{cp}^i + \delta_i \quad (2).$$

де ΔN_{cp}^i - середній приріс поселення в структурній групі;

δ_i - середнє квадратичне відхилення конкретних значень від величини середнього приросту.

Таким чином, закономірності, які були досліджені, показують про тенденцію концентрації населення в більш розвинутих в соціально-

економічному відношенні поселеннях, проте розподіл приросту в різних поселеннях залежить від місцевих, соціальних, демографічних умов, релігійних традицій тощо.

Література

1. Ключніченко Є.Є. Соціально-економічні основи планування та забудови містю – Київ НДПІ містобудування. – 1999. – 348 с.
2. Балагурі Є.І. та інші. Історія Ужгорода. Видав. «Закарпаття» Ужгород - 1993. – 217 с.
3. Хорев Б.С. Социальные основы развития городов. - М., Стройиздат. – 1975. - 171 с.

Аннотація

Проведено исследование общих изменений в социальных условиях расселения в Закарпатье в разные исторические периоды.

Ключевые слова: система расселения, этапы урбанизации, миграционные процессы, структурные группы.

Annotation

The study of the general changes in the social conditions of settlement in Transcarpathia in different historical periods.

Keywords: settlement system, stages of urbanization, migration, structural group.